

РОЗДІЛ 12 ЛІТЕРАТУРА СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

УДК 81'1:821.162.1.0(092)

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.21.2.45>

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ЛЕКСЕМИ 'ЛЮДИНА' В МОВНОМУ ПРОСТОРИ РОМАНУ «ВОГНЕМ І МЕЧЕМ» ГЕНРИКА СЕНКЕВИЧА

VERBALIZATION OF THE LEXEME 'MAN' IN THE TEXT OF THE NOVEL 'WITH FIRE AND SWORD' BY HENRIK SENKEVICH

Осіпчук Г.В.,

orcid.org/0000-0002-9640-5533

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри слов'янських мов та зарубіжної літератури

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Стаття продовжує цикл наукових досліджень індивідуального стилю польського письменника Генрика Сенкевича на основі концептуального аналізу. Враховано особливості жанру історичного роману та специфіку побудови аналогічних художніх творів. Звернена увага на історико-політичні і суспільно-економічні події, описані в творі «Вогнем і мечем», що демонструють реалії відображеної епохи та ввібрали в себе ознаки двох літературних напрямів: романтизму й реалізму.

У першій частині славетної трилогії лауреата Нобелівської премії деталізовано майстерні й колоритні епізоди подій українсько-польської війни 1648–1657 років на тлі кохання двох головних героїв. Концептуальний підхід до зображення художніх персонажів дозволив письменнику представити людину як рушійну силу історії, глибше розкрити індивідуальний світ кожного зображуваного суб'єкта, а трансформація художніх образів допомагає читачеві побачити епоху зсередини. Вказано на різноманітність авторських мовних зображальних засобів на позначення лексеми 'людина'.

Г. Сенкевич захоплюється польським військом, возвеличує шляхту, показує долі польського шляхтича Яна Схшетуського і молодій князівни Олени в нерозривному зв'язку із запеклою війною між Річчю Посполитою й Україною, охопленою народними повстаннями. На першому плані роману «Вогнем і мечем» – ідея расової винятковості шляхтичів Речі Посполитої, що набула популярності в XVI–XIX століттях. Акцентовано увагу на підборі авторських мовних засобів для зображення героїв, що демонструє особливості індивідуального стилю.

Серед численних персонажів роману привертає увагу постать козацького гетьмана Богдана Хмельницького, роль якого в історії України є визначальною. Образи ж українців забарвлені в суб'єктивне авторське трактування та конотують негативне ставлення, що й до сьогоднішнього дня викликає ряд суперечок та дискусій в наукових колах істориків, соціологів, політиків.

Колоритність жіночих образів в романі свідчить про письменницьку майстерність та глибокий психологізм. Антитеза, використана Г. Сенкевичем у зображенні Олени й Горпини, ще раз демонструє авторське ставлення до зображуваних подій. Концептуальний погляд дозволяє простежити і з'ясувати співвідношення між історичною правдою та художнім вимислом у змалюванні історичних постатей жінок.

Ключові слова: індивідуальний авторський стиль, концепт 'людина', романтизм, реалізм, історичний роман, шляхта, українське козацтво.

The article is the next work in the series of scientific researches of the individual style of Polish writer Henrik Senkevich based on the conceptual analysis. Specific features of the genre of historical novel and the composition of the works have been taken into account. The considerable attention has been drawn to historical and political, social and economic events that are described in the novel. They demonstrate the reality of the period and include the features of two literary styles: romanticism and realism.

In the first part of the trilogy the Nobel laureate details skillful and colorful events of Ukrainian and Polish war of 1648–1657 against the background of romance between two main heroes. The conceptual approach to depict literary characters helps the writer describe a man like a motive force of the history, demonstrate deeper reveal of the individual world of every character, as well as the transformation of the literary images favour readers to watch the epoch from the inside. The variety of authorial pictorial instruments to denote the lexeme 'man' has been indicated.

H. Senkevich is absorbed by the Polish army, praises nobility, and describes the destinies of the Polish nobleman Jan Scshetuskyi and young princess Olena in indissoluble bond during the desperate war between Polish-Lithuanian Commonwealth and Ukraine with popular rebellion. In the forefront of the novel 'With Fire and Sward' the idea of race exclusivity of the noble men of Polish-Lithuanian Commonwealth has been shown. The idea was popular in the 16th-19th centuries. It is the use of authorial lingual instruments to depict the characters that demonstrates the specific features of the individual style.

Among a number of characters of the novel the figure of the Cossack hetman Bohdan Khmelnytsky having a prominent role in the history of Ukraine attracts the reader's attention. But images of Ukrainians are described with subjective authorial interpretation and demonstrate the negative treatment. Up to the present days it has been provoking debates among historians, sociologists and politicians.

In the novel the richness of colouring of female characters assures the writer's skillfulness and deep psychologism. The antithesis, used by H. Senkevich when he depicts Olena and Horpyna, proves the author's attitude to the described events. The conceptual approach helps trace, watch and establish the correlation between the historical truth and literary fiction while depicting historical images of women.

Key words: individual author's style, concept 'man', romanticism, realism, historical novel, Polish noble men, Ukrainian Cossacks.

Постановка проблеми. Роман «Вогнем і мечем» був написаний в 1883–1884 роках. У цей період в європейському літературному русі романтизм відходить на задній план, а критичний реалізм виборює першість та активно розвивається як напрям. Одним із досягнень романтизму є заснування нового жанру – історичного роману (Вальтер Скотт). Писати про історичні події було на часі, адже Французька буржуазна революція кінця XVIII століття ще раз привернула увагу письменників до важливих подій у долі всього людства. Особливості ж критичного реалізму, як літературного напрямку, змушували митців деталізувати факти та явища, намагатися проаналізувати закономірності історичних подій. Тож усі сфери життя людини, статус особи в соціумі стають об'єктом зацікавленості усіх творчих особистостей, а вплив індивідууму на світ та історію є визначальним.

Генрик Сенкевич певний час проживав у США, а згодом – подорожував усією Європою, однак його ідея написання роману про славетну історію польського народу, що довго виношувалася письменником, нарешті зреалізувалася в історичній трилогії: «Вогнем і мечем», «Потоп» й «Пан Володийовський». Через створені образи автор демонструє власний світогляд, інколи суб'єктивне бачення подій, просякнуте явищем сарматизму.

Уживані письменником мовні та художні засоби допомагають глибше зрозуміти реалізацію авторської думки, згідно з якою людина – центр і мета всього, що відбувається навколо. Антропоцентричність сучасних наукових досліджень зумовлює акцентування уваги на мовному матеріалі художнього твору. Тому комплексний аналіз авторського вербального представлення образу людини в історичних творах Г. Сенкевича є актуальним, що і зумовлює важливість наукової розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчість польського письменника вивчалася вітчизняними та зарубіжними дослідниками у різних векторах. Польські вчені аналізували роман «Вогнем і мечем» з історичної точки зору

(В. Дзедушицький [1], В. Конопчинський [2], М. Кукел [3], В. Томкевич [4], Р. Висоцький [5] та інші).

В Україні творча спадщина Г. Сенкевича зацікавила не істориків, а лінгвістів та літературознавців (М. Васьків [6], В. Марценішко [7], Р. Радішевський [8], А. Ткачук [9], Т. Чужа [10], О. Ясь [11] та ін.).

Постановка завдання. Мовні засоби зображення людини, вжиті Г. Сенкевичем в художньому творі, є виразниками індивідуального авторського стилю. Змістове, стилістичне та функціональне наповнення таких лексем не представлено в наукових працях, тому обрана тема – на часі.

Метою наукової розвідки є комплексний аналіз вербальних засобів вираження образу людини в художньому творі. Меті підпорядковується вирішення завдань: 1) визначити структуру та зміст мовних репрезентантів образу людини; 2) проаналізувати мовні засоби вербальної репрезентації образу людини в історичній прозі польського письменника; 3) вивчити змістове та емоційне навантаження образу людини в романі «Вогнем і мечем», що демонструє особливості польської мови й представляє риси індивідуального стилю митця.

Виклад основного матеріалу. Увесь історичний роман Г. Сенкевича про рід людський *rodzaj ludzki* [12, с. 3]. На почесному місці в письменника – польська шляхта. Воїни Речі Посполитої завжди демонструють урочистість, піднесеність, гордість, готовність кожну мить виконувати свій військовий обов'язок: *Promienie słońca łamały się na ich zbrojach, na grotach sterczących kopii – i szli wszyscy w blaskach niezwykłych, jakoby już ich otaczała gloria zwycięstwa* [93, с. 403]. Навіть, якщо програно битву, то військо одразу готове до нових дій: *Krwawi żołnierze, okryci potem, pyłem, czarni od prochu, z ociekłymi twarzami, i brwią jeszcze zmarszczoną, z płomieniem jeszcze nie zgasłym w oczach, stali oparci na bronii, chwytając piersiami powietrze, gotowi znów zerwać się do boju, gdyby tego zaszła potrzeba* [12, с. 416].

Польське військо з гідністю приймає негаразди та тимчасові поразки: *Odwaga podniósł*

głowę jeszcze wyżej i tak mówił: – Nie myśl, atamanie koszowy, bym się śmierci obawiał albo żywota bronił, albo się z mej niewinności wywodził [12, с. 91].

Утіленням всіх можливих чеснот в романі є Пан Скршетуський: *W jednym z czołen stał pan Skrzetuski, wyższy nad innych, dumny, spokojny, z porucznikowskim buzdyganem w ręku i z gołą głową, bo mu strzala tatarska zerwała czapkę* [12, с. 82]. Несхожий на інших та ідеалізований цей герой не лише, як воїн, але як і звичайна людина: кохання до княгині надихає його, надає наснагу: *Nazajutrz zbudził się świeży, zdrow i z weselszą myślą* [12, с. 73], робить його впевненішим, молодшим, натхненішим та щасливішим: *Życie uśmiechało mu się wprawdzie, bo był młody i kochał, i miał żyć obok ukochanej; wszelako od życia więcej honor i sławę kochał* [12, с. 77]. Цей герой ніколи не здається, він нескорений перед будь-якими життєвими негараздами: *Jakoż Skrzetuski zdrow był już w istocie, bo młodość i potężna siła zwalczyły w nim chorobę. Zgryzoty przeżarły mu duszę, ale ciała zgryźć nie mogły. Wychudł tylko bardzo i położył tak, że czoło, policzki i nos miał jakby z wosku kościelnego uczynione. Dawna kamienna surowość została mu w twarzy i był w niej taki skrzepły spokój, jak w twarzach umarłych* [12, с. 401].

Усі історичні постаті в романі вражають самобутністю, постійним пошуком правильного шляху до самовираження, реалізації потенціалу дивовижної власної енергії в боротьбі за свій уявний світ, де перемагає справедливе суспільство в сильній, могутній державі: *Grodzicki, który świeżo miał w pamięci wizytę księżęcą, sam na jego spotkanie wyszedł. Był to człowiek pięćdziesięcioletni, jednooki jak cyklop i pośpny, bo siedząc w pustyni na końcu świata i nie widując ludzi, zdziczał, a sprawując nieograniczoną władzę, nabrał powagi i surowości. Twarz mu przy tym zeszpeciła ospa, a ozdobiły nacięcia szabel i blizny od strzał tatarskich, podobne do białych piętn na ciemnej skórze. Był to jednak żołnierz szczery, czujny jak żuraw, który ustawicznie oczy miał w stronę Tatarów i Kozaków wyteżone. Pijał tylko wodę, nie sypiał, jak siedm godzin na dobę, częstokroć zrywał się w nocy, by obaczyć, czy strażę dobrze wałów pilnują, i za najmniejsze niedbalstwo porywał na śmierć żołnierzy* [12, с. 75].

На фоні зображених реальних подій Г. Сенкевич показує поза соціумом таких неоднозначних героїв, як Б. Хмельницького, Богуна, котрі представляли козацький табір, та Скршетуського, князя Ярему Вишневецького, Заглобу – їхніх ворогів. Ці два табори упродовж розвитку всієї сюжетної лінії завзято змагаються, аж до смерті. Такі особистості випадають із суспільства й автор

показує їх в новому і дещо незвичному ракурсі: вище самого соціуму. Навіть зовнішність у таких героїв особлива: *Wesołość na tej twarzy przebijała przez ukraińską zadumę jako słońce przez mgłę. Czoło miał watażka wysokie, na które spadała czarna czupryna w postaci grzywki ułożonej w pojedyncze kosmyki obcięte w równe ząbki nad silną brwią. Nos orli, rozdęte nozdrza i białe zęby, połyskujące przy każdym uśmiechu, nadawały tej twarzy wyraz trochę drapieżny, ale w ogóle był to typ piękności ukraińskiej, bujnej, barwnej i zawadiackiej* [12, с. 39].

Неординарна особистість завжди конфліктує із оточенням, й перед очима читача розкривається глибока душевна драма, що деталізує непростий внутрішній світ героя. Соціальні норми, вимоги часу впливають на думки та почуття такого персонажа й змінюють їхню долю. І всі ці перипетії – на рівні державотворення. Упродовж всього роману письменник намагається переконати читача, що в житті найвище ціняться вірність, справжня дружба, хоробрість та справедливість. Г. Сенкевич захоплюється образом українського гетьмана, вказуючи на його вміння вистояти у військових та життєвих перепиттях: *Nie był to już Chmielnicki pokrzywdzony, uciekający na Sicz przez Dzikie Pola, ale Chmielnicki hetman, krwawy demon, olbrzym, mściciel własnej krzywdy na milionach* [12, с. 87].

У гніві Богдан Хмельницький називає своїх ворогів назвами тварин. Ці номінації носять виключно конотативний характер і вказують не на риси зовнішності персонажів, а на відношення мовця до присутніх: «– *Precz, capy, psy niewierne! Niewolnicy! Swynojady!* – ryknął chwytając za Przyjaźń, Przekleństwo brody dwóch Zaporozców i targając nimi z wściekłością. – *Precz, pijanice, bydłeta nieczyste! Gady plugawe! Wy mnie jasyr zabierać przyszli, a ot, ja wam tak!... capy!*» [12, с. 92]. Використовуючи ці слова, очільник козаків діями демонструє свій емоційний стан: «– *To mówiąc, targał za brody coraz innych mołojców, na koniec zwaliwszy jednego poczał go deptać nogami*» [12, с. 92].

Автор детально передає непрості образи запорізьких козаків, побут та особливості життя котрих в мирний час змальовано просто та буденно, навіть з повагою до їхньої працелюбності: *Nie było nad nich lepszych kowali, kołodziejów, garbarzy, woskobjów, rybitwów i myśliwych. Kozak wszystko umiał, wszystko zrobił: dom postawił i siodło uszył. Powszechnie jednak nie byli to osadnicy spokojni, bo żyli życiem tymczasowym* [12, с. 59]. Письменник підкреслює головну особливість козацтва: мрію боротися за рідний край, навіть

жертвуючи власним життям. У випадку небезпеки волелюбні запорожці з мирних чоловіків перетворювалися на некероване військо: *Kto chciał wyrok zbrojno wyegzekwować, na sąsiada najazd zrobić lub się od spodziewanego obronić, potrzebował tylko krzyknąć* [12, с. 59], що хоче знищити будь-яких непроханих гостей: *roztratować nieproszonych gości* [12, с. 63].

Психологічно складні образи козаків автор змалював у контрасті – мужні й сміливі на полі битви: *Spostrzegales między nimi postacie podobniejsze do zbójów niż do pasterzy, okrutne, straszne, pokryte lachmanami rozmaitych ubiorów. Większa ich część była przybrana w tołuby baranie albo w niewyprawne skóry welną na wierzch, rozchelstane na przodzie i ukazujące, choć była to zima, nagą pierś spaloną od wiatrów stepowych. Każden zbrojny, ale w najrozmaitszą broń: jedni mieli luki i sajdaki na plecach, niektórzy samopały albo tak zwane z kozacka «piszczele», inni szable, inni kosy* [12, с. 19], завжди готові боротися до останнього подиху: *Krwawi żołnierze, okryci potem, pyłem, czarni od prochu, z ociekłymi twarzami, i brwią jeszcze zmarszczoną, z płomieniem jeszcze nie zgasłym w oczach, stali oparci na bronie, chwytając pierściami powietrze, gotowi znów zerwać się do boju, gdyby tego zaszła potrzeba* [12, с. 416]; однак у вільний час від бойових дій – це звичайне зібрання людей, які є невихованими, хамовитими та завжди вживають алкогольні напої: *Kilkunastu Kozaków, okrwawionych, zziąjanych, okrytych potem, pijanych, weszło do izby. Stanęli przy drzwiach i wyciągając ręce jeszcze dymiące od krwi poczęli mówić* [12, с. 91].

Таке надмірне живання їжі й напоїв свідчили завжди про те, що козаки готуються чи то до військового походу, повстання, бунту: *i wnet ci kołodzieje, kowale, garbarze, woskoboje porzucali spokojne zajęcie i przede wszystkim poczynali pić na śmierć we wszystkich szynkach ukraińskich. Przepiwszy wszystko, pili dalej na borg, ne na to, szczo je, ale na to, szczo bude. Omen Przyszłe lupy miały zapłacić hulatykę. Zjawisko owo powtarzało się tak stale, że później doświadczeni ludzie ukraińscy zwykli mawiać: «Oho! trzęsą się szynki od Niżowców – w Ukrainie coś się gotuje»* [12, с. 59].

Концептуальний підхід до зображення навіть й реальних історичних, й звичайних пересічних персонажів роману дозволяють письменнику змалювати неординарні характеристики людей, персоналізувати героїв у їхньому повсякденному житті. На першому плані з'являються найвиразніші риси кожного персонажа: в Яна Заглови – кумедність та хитрість,

литовець Лонгинус Підбий'ятка вражає своєю добротою та наївністю, Міхал Володийовський є «найвправнішою шаблею» Речі Посполитої, слуга Скшетуського – Редзян викликає співчуття в своїх нерозділених почуттях до Олени, а в змалюванні двох найважливіших історичних постатей цього твору (Яреми Вишневецького та Богдана Хмельницького) читач бачить сміливу українську героїчну душу. Автор майстерно описує військові сутички між героями різних таборів, деталізує кожну мить бою, де є свої «життєві» правила, традиції і звичаї.

Особливості художнього моделювання жіночого образу – Олени – свідчать про індивідуальний авторський підхід до вибору мовних засобів. Жінка втілює в собі риси того часу, в якому живе. Героїня демонструє жіночність, вірність, щирість, є втіленням справжнього вірного кохання. Завдячуючи цьому образу, Г. Сенкевич підкреслює кращі риси тих чоловіків, які знаходяться з нею поруч: *Gdy tylko padły na nią ciepłe promienie miłości, zaraz zakwitła jak róża i do nowego, nieznanego rozbudziła się życia. W jej twarzy zabłysło szczęście, odwaga, a te porywy, walcząc ze wstydem dziewiczym, umalowały jej policzki w śliczne kolory różane* [12, с. 41].

Отже, своєю творчістю письменник представляє стан розвитку загальнонародної мови, її потенціал у напрямку стилістики, експресії та естетики, адже будь-яка мовна особистість є «індивідуалізуючою моделлю етносу та його мови як експлікативно-суттєвого атрибута народу, її національні риси розпізнаються у творчому перетворенні й вербалізації нею світу» [13, с. 58].

Процес взаємозв'язку між митцем та мовою народу є двобічним: «загальнонародна мова є основою творчості будь-якого письменника, а митець, змальовуючи художні образи, збагачує літературну мову новими значеннями слів, новими словосполученнями» [14, с. 26]. У результаті діяльності письменника з'являється художній твір – взаємодія різноманітних об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Висновки. Загальні теми, проблеми, події, описані в художній прозі крізь призму індивідуального письменницького стилю. Генрик Сенкевич зумів представити на розсуд читача детальне зображення цілої історичної епохи. Внаслідок викладеної авторської позиції в романі «Вогнем і мечем» щодо конфлікту між польською шляхтою та українським козацтвом, художні праці письменника довгий час детально досліджувалися лише польськими істориками, українські ж – зверталися до сюжетів «Трилогії» побіжно.

Незважаючи на суб'єктивне бачення опису ворогуючих таборів, Г. Сенкевич є дивовижним майстром в побудові сюжету та постійної підтримки зацікавленості читачів: герої роману запам'ятовуються, викликають обговорення, дискусії. Підняті автором теми державотворення й національної позиції, вплив творчості митця на суспільну думку ще довгий час викликатимуть різновекторні вра-

ження та думки. Використання ж автором значної кількості різноманітних лексем для змалювання образу людини забезпечує виконання текстотвірної функції та є важливим чинником репрезентації індивідуального стилю письменника.

У подальших наукових розвідках досліджуватиметься концепт 'зовнішність людини' в творчості Г. Сенкевича.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Dziejuszycki W. O Sienkiewiczu. *Gazeta Lwowska*. 1906. Nr 259. S. 12–14.
2. Konopczyński W. Fotomontaż historyczny. W obronie «Ogniem i mieczem». *Polemiki z Olgierdem Górką. Wybór tekstów wstęp i opracowanie H. Kosętki*. Kraków. 2006. S. 96–99.
3. Kukiel M. «Ogniem i mieczem» a odwracana rzeczywistość dziejowa. *W obronie «Ogniem i mieczem» Polemiki z Olgierdem Górką*. Kraków. 2006. S. 90–94.
4. Tomkiewicz W. Wartości historyczne «Ogniem i mieczem». *W obronie «Ogniem i mieczem». Polemiki z Olgierdem Górką*. Kraków. 2006. S. 141–168.
5. Wysocki R. Narodziny nowoczesnego narodu. Ukraińska idea narodowa w latach. 1775–1914. *Res historica*. 2006. T. 22. S. 19–50.
6. Васьків М. Світло і тіні Генріка Сенкевича. «Вогнем і мечем»: антиукраїнський роман чи твір для «зміцнення сердець»? *День*. 2012. № 229/230 (14–15 грудня). С. 9.
7. Марценішко В. Сюжетно-композиційні особливості трилогії «Богдан Хмельницький» Михайла Старицького і роману «Вогнем і мечем» Генрика Сенкевича: типологічні паралелі. *Вісник Черкаського університету*. Серія «Філологічні науки». 2012. Вип. 5. С. 29–37.
8. Радишевський Р. Література та історія в романі «Вогнем і мечем» Генрика Сенкевича. *Вісник Черкаського університету*. 2005. Вип. 2. С. 132–148.
9. Ткачук А. І. Спроба «ревізії» в оцінках особистості Б. Хмельницького польськими дослідниками часів Другої Речі Посполитої. *Історичний архів. Наукові студії*. 2014. Вип. 13. С. 164–168.
10. Чужа Т. Непольські джерела роману Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем». *Українська полоністика. Філологічні дослідження*. 2007. № 3–4. С. 338–350.
11. Ясь О. Сенкевич Генрик. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 532.
12. Sienkiewicz H. *Ogniem i mieczem*. Warszawa. Wydawca: Fundacja Nowoczesna Polska, 1974. S. 476. URL: <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/ogniem-i-mieczem.pdf> (дата звернення: 31.01.2022).
13. Струганець Л. В. Теоретичні основи культури мови. Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 1997. 96 с.
14. Сологуб Н. М. Цвіт художнього слова Олесея Гончара. *Мовознавство*. 1988. № 3. С. 21–26.